

Осипов Анатолий Александрович, 1950 р.н. Кандидат філософських наук, доцент кафедри історії і філософії МФ НаУКМА. Коло наукових інтересів: природа символу і символічних систем. Закінчив філософський факультет Московського державного університету ім. М.В. Ломоносова. 18 наукових робіт.

Місце символу у практиці соціального життя: теоретичний аспект

У статті аналізуються витoki символізації, котрі ґрунтуються на соціально-культурній діяльності людини, яка є засадою безпосередньої єдності суб'єкта і об'єкта. Їх єдність породжує предметність – символ. Наводиться класифікація символів.

Цілісність сприйняття людиною світу найбільш адекватну форму свого прояву знаходить у символі. Саме символічний вимір бачення дійсності синтезує у собі, по-перше, протилежність теоретичного і практичного ставлення до світу, по-друге, не лише формує ставлення до світу, але, власне, і конститує світ соціального буття людини.

Символ концентрує у собі побутові, духовно-практичні і теоретичні надбання життєдіяльності людини. "Символи та емблеми належать до азів теоретичних понять у області історії і розвитку суспільної свідомості, до азів ідеології і політики" [1, с. 11]. Причому кожний з цих здобутків, вступаючи у єдність, матеріалізовану у символі, суттєво змінює свої індивідуальні характеристики, тим самим виносячи зміст символу і форму його виразу за межі кожного з цих явищ поодиночі. Тобто символ не може бути зведеним або до побутового, або до духовно-практичного і тим більше – до теоретичного аспекту існування людини.

Говорячи про місце символічного у соціальному житті, слід підкреслити, що прояви його мають, принаймні, два суттєво відмінні рівні. Перший рівень охоплює собою сферу загальнонавчаних, сформованих у традиціях минулого символів, які набули суттєвої трансформації під впливом нових соціально-культурних і політичних процесів, що мали місце протягом усього розвитку людства. Звертаючись до символів цього рівня, людина завжди прагне до усвідомлення своєї національно-культурної ідентичності, історично-генетичних витоків спорідненості певного етносу. Сформувавшись за часів своєї давнини, набуваючи зростаючого протягом розвитку людства енергійного потенціалу, вони містять у собі

величезний арсенал творчих зрушень етносу, держави, слугують організуючими принципами життєдіяльності суспільства. Це своєрідні святині певних угруповань соціуму: герби, прапори, гімни держав, емблеми і символи суспільних та політичних організацій.

Цей різновид символів, об'єктивованих у певних формах предметності, слугує засобом акумуляції, збереження, трансляції духовного генофонду певної сукупності людей. На його засадах здійснюється постійна реінтеграція соціальних спільнот, угруповань. Включення людини у символи цього рівня має фрагментарний характер. Воно обумовлене світоглядними орієнтирами, орієнтоване на систему ідеологічних побудовань, виконує інтегруючу і виховну функцію. Звернення до таких символів відображає ідеалотворчі інтенції створення системи соціокультурних і політичних цінностей.

Оперування символами першого рівня має раціовизначений характер. Тобто структура набору символів може свідомо піддаватися певним змінам, які є результатом попередніх розмірковувань (суспільного обговорення, конкурсів, аналітичної роботи у процесі створення символу). Об'єктивована даність символу у вигляді дискретного предмета дає можливість, у моменти включення у нього, здійснення саморефлексії щодо цілісності існування окремого індивіда як єдності його з певною соціальною спільнотою, його самоідентифікації як елемента цілого. Індивід таким чином приєднується до універсуму соціального буття.

Серед символів першого рівня, в залежності від мети застосування і відповідно – їх функцій, слід розрізняти два класи. Різниця між цими двома класами полягає у меті їх створення і відповідно – у

їх функціях. Перший – загальнодержавні, етнокультурні символи. Це символи певних угруповань людей: релігійні, масонські, символи суспільних організацій (політичні організації, товариства тощо).

Другий клас використовується як гасла суспільно-політичних рухів – це сфера реклами, створення суспільно-духовних цінностей, маніпулювання суспільною свідомістю.

Цей клас символів, орієнтований на безпосередні потреби людини, своєю метою має спонукання членів суспільства до виконання певних дій, необхідних з точки зору одиничних осіб. Їх мета носить практичний характер, підпорядкована здебільшого матеріальним потребам певних прошарків суспільства. Головне – примусити населення виконати дії, які у граничному випадку можуть і не відповідати його інтересам. Або ж – формувати відношення населення до певних подій і фактів.

Принципова різниця між символами цих класів, якщо у їх класифікації виходити із засад розуміння природи символу, соціальних умов його виникнення, полягає у різній мірі "віддаленості" від глибинного джерела природи символічного – безпосередньої єдності суб'єктно-об'єктного співвідношення у процесі життєдіяльності людини. У загальнонаціональній символіці (перший клас символів) у більшій мірі акцентується ідеалотворча направленість. Історична, генетично-традиційна, підсвідома сторона практично не підлягає рефлексії. Вона усвідомлюється лише у формі відчуття святості, потаємно-сакрального, обмежена у терміні свого культивування (свята, ритуали і культу як релігійного, так і світського змісту, урочисті події тощо), набуває офіційних рис, підкреслюючи ієрархію побудови суспільства. Символи першого класу ґрунтуються на широкому спектрі конотацій, крайніми межами якого є, з одного боку, згорнута у точку генетико-історична лінія часу, минулого народу, етносу, яка усвідомлюється ним лише у моменти національного піднесення і консолідації суспільства як потяг до правитоків і спроба реінтегрувати, відновити себе як соціальну спільноту; а з іншого – ідеологізований варіант інтерпретації символів, сформульований офіційними колами теоретиків, закріплений у загальноновизнаній ідеології суспільства.

Існування другого класу символів має більш вузький спектр розгортання. Межею, яка встановлює горизонт усвідомлення, є потреби, бажання і прагнення матеріального плану людини. Хоча цей клас символів і пов'язаний на стадії їх

виникнення з ідеалотворчими настановами, організується як система у відповідності до раціовизначеного ідеалу, але як такі, у процесі свого функціонування, символи цього класу орієнтуються на формування певних стереотипів поведінки, які відтворюються лише на підсвідомому рівні. Більше того, частіше навіть ставиться завдання приховати істинні мотиви демонстрації символу. Але для того, щоб нав'язати бажану дію, яка цілком раціовизначена з боку, наприклад, замовника реклами, важливо, щоб вона із статусу раціовизначеності рекламодавця перейшла у статус підсвідомого стереотипу дії сприймаючого рекламу.

Схематично різницю між цими класами символів можна було б визначити як різнонаправленість векторів руху процесу символізації в аспекті динаміки співвідношення раціовизначеного й інтуїтивно-підсвідомого, як вона виявляється на рівні свідомої символотворчості відповідно до свідомо сформульованого призначення символу. Вектор руху процесу символізації символів першого класу направлений від стереотипів колективного підсвідомого через їх індивідуалізацію на матеріалі багатоманіття етнокультурного досвіду – до раціовизначеного положення ідеологеми, котра уже обґрунтовується усім арсеналом емпірично-теоретичних аргументів.

Звісно, у символі будь-якого класу і будь-якого рівня має місце органічний зв'язок між усіма його структурними елементами: матеріально-тілесним, інтуїтивно-емоційно-вольовим та ціннісно-раціональним. У цьому і полягає особливість символу як певної цілісності на відміну від поняття, де акцентується думка; від образу, де переважає чуттєвість і зрощена з нею емоція; від інтуїтивного осяяння, коли лише на мить усвідомлюються єдність скінченного і нескінченного. У символі ці його структурні елементи взаємодіють безпосередньо, під час включення особистості у символ.

Але при соціальному обігу символів як об'єктивних даностей, предметностей, якими можна оперувати і маніпулювати, і водночас таких предметностей, які містять у собі (якщо наслідувати їм) увесь спектр внутрішнього світу, виникає можливість переважаючих направленостей руху символізації між структурними елементами символу.

Рух символізації у символах другого класу здійснюється переважно у протилежному напрямі – від свідомо сформульованих, логічно визначених цілей замовника реклами товару, реклами особистості, реклами політичної програми через емоційно значущі для людини потреби і побажання

– до підсвідомих, не контрольованих дій індивіду. Реклама містить у собі рух від раціовизначеного соціумом аспекту свідомості до інтуїтивно-вольового начала індивіду, чим вона відрізняється від оголошення, яке активізує лише інформативно-раціональний аспект.

Але символи цього (першого) рівня є своєрідні артефакти більш глибоких процесів символізації, що виступають джерелом символічного як прояву згустків життєдіяльної енергії, породженої прагненнями, бажаннями, раціовизначеними цілями і зусиллями волі людей у досягненні бажаної мети. Ці глибокі процеси символізації обумовлюють виникнення символів другого рівня. Більше того, слід сказати, що символи першого рівня лише і можуть продовжувати своє життя тоді, коли вони пронизуються живою тканиною енергії життєвого простору, який розгортає свою актуальність у безперервності "тут і зараз".

Символи другого рівня органічно злиті з генератором символічного – людиною, її безпосередніми реакціями на життєві ситуації, коли особистість своєю присутністю у ситуації і єдністю з нею творить кванти фізико-психофізіологічних єдностей, які ще не мають статусу стереотипних, свідомо відтворюваних у символах, реакцій, закріплених у структурі суспільства [2, с. 108-114]. Власне кажучи, символу як такого – тобто як певної предметності, відокремленої від людини, – у цьому випадку ще не існує. Але вже сформований виток символічного – внутрішня сторона символу без її предметної об'єктивації. У явному вигляді має місце той процес, який у разі предметно-об'єктивованого існування символу зникає з поля зору, існує у латентному вигляді. Але цей процес постійно відтворюється при будь-якому включенні людини у взаємодію з предметно даним символом. "Жити" символ може лише тоді, коли його предметність з'єднується із суб'єктивно-тілесним рівнем життєдіяльності особистості. Предметна форма існування символу, без поєднання її з суб'єктивно-тілесним рівнем, перетворює його у фізичний об'єкт дійсності, коло значущих властивостей якого обмежується його зовнішніми властивостями як предмета, протиставленого людині. З іншого боку, суб'єктивність, обмежена лише усвідомленими внутрішніми емоціями, прагненнями і думкою, втрачає свій безпосередній виток і фундамент існування – тілесність індивіду.

Так виникають і розвиваються мистецтво, релігія, філософія, наука, тобто еволюціонує ідеальна сторона змісту свідомості, відокремлена від

безпосередньо-тілесного. Розглядаючи ці види ідеальної діяльності з точки зору їх опосередкованого зв'язку з суб'єктивно-тілесним, слід зазначити, що релігія, філософія і наука у ході історичного розвитку, кожна по-своєму, вирішують проблему трансценденції [3], метою якої є певне, відповідно до рівня розвитку кожної з них, формування уявлення про вище начало – Абсолют (Бог, Істина, Благо, Краса, Логос тощо).

Якщо у релігії трансцендентування і осягнення Абсолюту досягається за рахунок віри, інтуїції, осягання, якщо філософія, констатуєчи згідно зі своєю природою аспект Логосу, у різні періоди свого історичного розвитку намагається досягти або раціонального визначення Абсолюту, або знайти у ньому міру раціонального й інтуїтивного, якщо наука, спираючись на раціональні структури, прагне формулювання принципів і законів як універсальних констант буття – і у цьому ланцюгу ми бачимо тенденцію зростання значення раціовизначеності і поступовий відхід від безпосередньо-чуттєвого, емоційно-тілесного, – то у мистецтві, в більшій або меншій мірі, в залежності від видів мистецтва, зберігається єдність безпосереднього суб'єктивно-тілесного рівня з опосередковано-ідеалізованим змістом свідомості, підпорядкованим ідеалу Краси.

Це стосується, у першу чергу, таких видів мистецтва, як акторське мистецтво, танець, спів, у яких засобом для виразу змісту свідомості є сама людина, елементи її тілесності. У цих видах мистецтва знаходить своє розкриття безпосередня єдність тілесного, емоційно-чуттєвого і раціовизначеного. Причому кожен з цих трьох елементів, поєднуючись у процесі художньо-творчої дії з іншими двома, змінює свою якість, внаслідок чого утворюється їх гармонійний синтез, що, власне, і є проявом символічного.

Деяку іншу картину можна спостерігати в інструментальному музичному мистецтві, де тілесний елемент (у вигляді рухів виконавця, пов'язаних із породженням звуків) хоч і явно виражений, але виступає уже допоміжним, несуттєвим для звукового виразу змісту свідомості елементом. Появі звуку передують досить визначені у часі інтервали м'язової дії виконавця, де уже має місце сконцентрована – у міміці, жести, характері дотику до клавіш (струн тощо) інструменту – енергійна експресія тіла виконавця, яка у наступний момент трансформується у звукову форму. (Досить згадати, якими рухами кінцівок виконуються штрихи легато, стаккато піаністами, скрипальми тощо.)

З точки зору виявлення органічної єдності трьох елементів і показу акцентуації одного з них у мистецтві цікаво звернути увагу на роботу диригента. Звісно, головна мета диригента – це організація звукового потоку колективу виконавців. Його, в першу чергу, цікавить інтонування, тембр та інші, суто музичні, засоби виразу. З точки зору музичного мистецтва жести, рухи, якими диригент керує виконання твору, відіграють службову роль. Вони є лише допоміжними засобами для підготовки основного музичного засобу – звуку. Але експресія рухів диригента, динамізм його тілесної поведінки в більшій чи в меншій мірі – в залежності від психофізіологічної статури його особистості – підкреслюють місце і роль тілесного елемента у процесі звукоутворення. Процес звукоутворення – усвідомлена мета музичного виконавця. Саме звук виступає центральним елементом смислотворення. Але зв'язок звуку з тілесністю у цьому випадку даний безпосередньо, під час виконання твору. Артистизм виконавця може підкреслювати це тим чи іншим чином.

Прикладом більш опосередкованого зв'язку тілесності і вираженого художнього змісту є мазки на творі живопису, які фіксують імпульси автора. Вони вже є складовою частиною живописного стилю. У цьому випадку мазки виступають засобом виразу змісту твору, тобто органічно поєднуються з емоційним і ідеалотворчим елементом. Але рух тіла художника як такий вже відсутній, він закарбований у мазку, має місце лише його слід.

Якщо продовжувати далі ряд прикладів все більш опосередкованого зв'язку між тілесністю, рухом тіла, з одного боку, а з іншого – зображенням, то можна вказати на феномен почерку, який досліджується у графології. На відміну від мазка у живописі, почерк не виступає безпосереднім засобом виразу змісту. Знаковий характер письма підкреслює інтенцію свідомості на рефлексивну форму відображення змісту – поняття. Якщо рухи музиканта-виконавця, диригента практично не виокремлюються в особливу діяльність, що породжує новий зміст, відмінний від змісту твору, – існує єдиний зміст, який розгортається у часово-просторовому континуумі виконання музичного твору, – то при письмі мають місце два змістовні контексти: з одного боку, контекст рухів при письмі, який відображає стан свідомості людини, її характерні психічні риси і властивості, а з іншого – значення знаків письма. "Людина, користуючись писемністю, закарбувала поняття про безліч речей, але у письмі рефлекторно відображалися і

властивості її психіки" [4, 25]. Ці контексти уже ніяк не пов'язані один з одним.

Водночас для рухів музиканта-виконавця або ж диригента спільним з мазками художника і процесом письма є те, що тілесні рухи мають своє акцентоване продовження у паличці диригента, пензель і маляр, у ручці як знарядді письма. Ці предмети виступають конденсатами тілесності людини. Їх предметність і предметність тіла людини є різними субстанціями, кожна з яких обмежена просторово, але у моменти їх поєднання і взаємодії (часовий вимір) виникає цілісність, у межах якої вказані предмети виступають природним продовженням тілесно-духовної організації дії людини.

Як елементи тілесно-духовної організації людини диригентська паличка, пензель і письмове перо по-різному включені у неї. Паличка у більшій мірі репрезентує безпосередню організацію тілесності людини, її емоційний стан, що передає зміст музичного твору, – і тут дії диригента наближаються до дій танцюриста, у якого тілесність і засоби виразу змісту свідомості тотожні. У процесі виконання музичного твору диригентом і музикантом тілесні рухи виконавців настільки органічно пов'язані із звуковою тканиною змісту твору, що тілесна сторона їх діяльності, на відміну від танцюриста, не усвідомлюється. Рефлексується лише звуко-семантичний рівень активності, а тілесно-звуковий знаходиться у латентному стані. Часова природа музичної звукової семантики більш адекватно відображає сутність тілесного, його постійну динаміку, що органічно вбудовується у динаміку самого тут – буття, ніж у живописі чи писемності.

У випадку з пензлем і ручкою особливості їх предметності і функціональної призначеності в більшій мірі впливають на характер змісту свідомості, тим самим надають йому особливої форми (зображення), відмінної від безпосередньо-тілесного. Символічна діяльність тілесності виходить за межі безпосередності, спираючись на предмети, які слугують продовженням рухів тіла. Виконуючи роль трансляторів тілесних дій, такі предмети мають властивості, що відрізняють їх від властивостей тілесності людини. Саме ці властивості предметів-трансляторів безпосередньо-тілесного зумовлюють виникнення символу як особливої, духовно визначеної одиниці буття людини. Приклад з пензлем і ручкою демонструє те, що форма символу ще не закріплена у вигляді окремої, відділеної від тілесного буття людини і протиставленої йому форми. Форми, яка конденсує у собі динаміку руху тілесності, довершує цю динаміку у вигляді певного тілесно-духовного кванту, який, як деяка предметна

цілісність-тілесність, протистоїть безпосередній тілесності людини і водночас є продовженням і засобом її об'єктивації.

Ланцюг форм конденсації тілесності, завершальною ланкою якого є предметний символ, починається з безпосередньої тілесності як цілісності усього організму людини (у випадку імітації, наслідування предметові) через конденсацію її як цілісності на окремих органах (кінцівки, тулуб, обличчя, голосові зв'язки, дихання тощо), потім, за допомогою рухів цих органів, – виведення внутрішньо-тілесних імпульсів на предмети, які безпосередньо, через дотик, пов'язані з тілом людини (маска, одяг, предмети побуту, знаряддя праці, яким безпосередньо передається імпульс м'язових рухів).

Символічний процес як прояв безпосередньо-тілесної діяльності людини лише на завершальному етапі свого розгортання породжує предметні цілісності-тілесності, котрі вже включені у систему загально визнаного соціального кругообігу обміну енергією. Тобто їх довершення до цілісності досягається лише на стадії ідеалотворчості, яка ґрунтується на взаємодії особистісно-індивідуальних тілесностей. Результатом цього процесу є соціовизначена тілесність.

Але соціовизначена тілесність виникає лише у моменти інтерпретації символу. Процес інтерпретації умовно можна поділити на такі етапи:

1. Зовнішня предметність символу приєднується до безпосередньо-тілесного "тут і зараз – буття" шляхом наслідування людиною властивостей символу. Глибина наслідування символів залежить від спектру аспектів безпосередньо-тілесного людини, котрі активізуються. На цьому етапі першорядне значення має відкритість людини до символу, тобто сприйняття його предметності усією цілокупністю людиновизначених орієнтацій на світ. У суспільно-політичній практиці відкритість до символу обумовлена некритичністю підсвідомого чи надсвідомого. Ця некритичність ґрунтується на природних потягах і бажаннях людини, її повсякденних життєвих потребах. Серед них першорядне значення відіграють такі форми безпосереднього, котрі здійснюються на матеріалі безпосередньої тілесності. Серед них можна виділити емпатико-симпатичне усвідомлення предметності символу, ототожнення людини з предметністю символу на матеріалі тілесних структур організму (концентрація на символі).

2. Внаслідок попереднього процесу ототожнення має місце якісний стрибок у структурі тілесності. Послання тілесної структури людини з символом дає людині можливість в інтуїтивній формі злитися

з певним колом предметів, явищ дійсності, котрі складають зміст символу, досягнути своєї тотожності з ними. У вищих своїх проявах це сприймається як осяяння, просвітлення – набуває вигляду своєрідного трансцендентування до Абсолюту.

3. Якщо на перших двох етапах зв'язок людини і символу здійснювався на інтуїтивних засадах, то власне інтерпретація символу є процесом, метою якого є виведення на рівень свідомого певних аспектів тілесно-інтуїтивного, котре переживається безпосередньо, як стан організму. Виявлення значення символу орієнтується на соціовизначені форми, які обумовлені конкретно-історичними умовами життя людини. У крайньому випадку природа цих форм, як форм рефлексії над інтуїтивно-тілесним, не має з ним нічого спільного (абсолютно відчужена). Тоді має місце раціонально-поняттєва інтерпретація змісту свідомості, що, власне, в першу чергу притаманне науці як формі суспільної свідомості. І чим більше наукові пояснення – у вигляді висновків, передбачень наслідків, прогнозів – віддалені від постулатів, аксіом і парадигм науки, тим нагальнішою постає потреба у логічно-дедуктивному каркасі інтерпретації. Єдине, що поєднує наукову теорію з безпосередньою діяльністю, тілесно-інтуїтивною організацією буття людини "тут і зараз" – це самоочевидність, усвідомлення безпосередньої істинності постулатів науки. Система постулатів і аксіом у складі певної наукової парадигми є поєднувальною ланкою між загальнолюдським статусом раціовизначеності наукової теорії як форми суспільної свідомості й індивідуально-тілесним статусом символівизначеного тілесного існування окремої особистості у складі соціуму.

Таким чином, аналіз явищ соціально-практичної діяльності суспільства і форм суспільної свідомості дає можливість виявити глибинні засади виникнення і формування символу, що формуються у процесі символізації як складового процесу життєдіяльності людини. Розгортання спектру етапів його становлення починається з процесів безпосередньо-тілесного людини через залучення до нього певних предметів-трансляторів безпосередньо-тілесного, котрі спочатку виступають у вигляді складових процесу символізації як продовження безпосередньо-тілесного, до окремих предметностей – символів, котрі акумулюють у собі тілесно-духовну енергію людини і відтворюють її у процесі інтерпретації.

Інтерпретація символу – це переведення у певний вербальний чи невербальний код первинного безпосередньо-тілесного стану людини. Це є перехід

від неперервності "тут і зараз" у раціовизначену дискретність, опосередкованість просторово-часових відношень.

Послідовність інтерпретації символу рухається у зворотному напрямку – від символу як зовнішньопредметної данності, приєднання у формі наслідування тілесного людини до певних властивостей предметності символу (його колір, звук, форма тощо), через осягнення на матеріалі тілесності єдності людини і символу (етап, який у

найменшій мірі підлягає усвідомленню, раціоналізації – є внутрішньо-інтимним процесом миттєвої єдності суб'єкта і об'єкта, таємницею буття, котра охоплюється інтуїтивно, – і є осяяння, просвітлення, натхненний екстаз якого змінюється низкою невербальних значень символу), – до вербалізованого визначення символу, на засадах якого символ набуває рухливості, раціовизначеності у соціальному просторі.

Література

1. Похлебкин В.В. Словарь международной символики и эмблематики. – М.: Междунар. отношения, 1994. – 560 с.
2. Лоуэн А. Терапия, которая работает с телом. (Биоэнергетика). – СПб.: Речь, 2000. – 272 с.
3. Корет Е. Основы метафизики. – Киев: Тандем, 1998. – 248 с.
4. Зуев-Инсаров Д.М. Почерк и личность. – М, 1993. – 112 с.

Стаття надійшла до редакції 10.08.2001 р.